

Эсенова Н.М

преп. Джалал-Абадского государственного университета, Кыргызская Республика

ЖЕР ЖАНА ЖАЙ СӨЗДӨРҮНҮН ТЕГИ ТУУРАЛУУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары байыркы кытай тилиндеги жер жана анын чжай/жэ/жай/зай трансформаларынын негизинде кыргызча жер/жай сөздөрүнүн келип чыгышы жараяны каралган. Кыргыз тилиндеги жер, жай сөздөрүнө этимологиялык талдоо, кытай жана кыргыз номинанттарынын ортосундагы этимологиялык алаканы аныктоо максатында изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Жер, жай сөздөрүнүн тегин этимологиялык анализдин негизинде аныктоо үчүн салыштырма методу колдонулган. Кыргыз жана кытай тилдериндеги сөздөрүнүн семантикасы салыштырып, кыргызча сөз полисемантикалык өзгөчөлүктө болгондуктан, өзүнүн семантикалык парадигмасынын жакабелинде гана тар жана конкреттүү мааниге ээ кытай мууну менен байланышат деген гипотеза аныкталды. Салыштырылган тилдерде жер/жер баба уңгусу сакталып калган деген ой аныкталды. Компрессия жана ачык муун мыйзамынын таасири астында кытай тилиндеги жер сөзү чжай/жэ/жай/зай полисемантикалык ачык муундарына өзгөрүп кетет. Алардын маанилик курамы кыргыз тилиндеги жер/жай сөздөрүнүн мазмунуна дээрлик окшош деген жыйынтык далилденди. Макалада колдонулган салыштыруу ыкмасын сөздөрдүн келип чыгышын аныктоодо колдонуу сунушталат.

Негизги сөздөр: жер; жай; кыргыз тили; кытай тили; семантика; этимология; номинанттар; трансформа; парадигма.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ СЛОВ ЗЕМЛЯ И МЕСТО

Предметом исследования является процесс происхождения кыргызских слов земля и место на основе древнекитайского жер/земля и его трансформации чжай/жэ/жай/зай. Целью исследования является проведение этимологического анализа слов жер, жай/земля, место в кыргызском языке для определения этимологического родства между китайскими и кыргызскими номинантами. Для определения происхождения слов земля/место был использован сравнительный метод на основе этимологического анализа. Сравнивая семантику слов в кыргызском и китайском языках, была выдвинута гипотеза о том, что кыргызское слово связано с китайским слогом, имеющим узкое и конкретное значение только в семантике своей семантической парадигмы, поскольку имеет полисемантический характер. В сопоставляемых языках выявлено представление о сохранении первородной основы жер/земля. Под влиянием компрессии и закона открытого слога китайское слово жер трансформируется в многозначные открытые слоги чжай/жэ/жай/зай. Доказано, что их семантическая структура практически аналогична содержанию слов жер, жай/земля, место в кыргызском языке. Исползованный в статье сравнительный метод рекомендуется использовать в определении происхождения слов.

Ключевые слова: земля; место; кыргызский язык; китайский язык; семантика; этимология; номинанты; трансформа; парадигма.

ON THE ORIGIN OF THE WORDS LAND AND PLACE

The subject of this study is the process of origin of the Kyrgyz words land/place/house... on the basis of the ancient Chinese zher/land and its transformation zhai/zhe/zhai/zai. An etymological analysis of the words «zher, zhai/land, place» in the Kyrgyz language was carried out to determine the etymological relationship between the Chinese and Kyrgyz nominees. To determine the origin of the words land/place, a comparative method was used based on etymological analysis. Comparing the semantics of words in the Kyrgyz word is associated with the Chinese syllable, which has a narrow and specific meaning only in the semantics of its semantic paradigm, since it has a polysemantic character. In the compared languages, the idea of preserving the original basis zher/earth was revealed. Under the influence of compression and the law of the open syllable, the Chinese word zher is transformed into polysemantic open syllables zhai/zhe/zhai/zai. It is proved that their semantic structure is practically similar to the content of the words zher, zhai/land, place in the Kyrgyz language. The comparative method used in the article is recommended for determining the origin of words.

Key words: land; place; Kyrgyz language; Chinese language; semantics; etymology; nominees; transform; paradigm.

Байыркы кытай тилинде -р менен аяктаган көптөгөн сөздөр болгондугу белгилүү. Өзүнүн тарыхый калыптануу доорунда бул тыбыштын муундун акыркы бөлүгүнөн түшүп калуусу

ачык муундун жабык муунга айлануусун шарттаган [1, 2, 3].

Кытай сөздөрүндөгү *-р* акыркы тыбышы бардык эле учурларда түшүп калбашын, кээде сакталып калуусун белгилеп коюу зарыл. Мындай учурда кыргыз-кытай жалпы сөздөрү фи-налдык бөлүктөрү боюнча жакындашып кетет. Мисалы, *жер-/йер-* баштапкы үнсүз тыбыштары алмашып туруучу *бу жерде/буйерде/биерде* сөздөрүндө кезигүүчү кыргыз уңгусу (*й-* менен башталган формасы татаал сөздөрдүн курамындагы интерпозицияда колдонулат, ал эми башында *ж-* тыбышы турган формасы – өз алдынча сөздөрдө) кытай тилинде жер «мында, бул жерде, ушул жайда» түрүндөгү аналогго ээ. Эки тилдеги салыштырылып жаткан сөздөр жалпы фонетикалык турпатка жана жакын мааниге ээ. Кытайча муундун мааниси абстракттуу, эгоборбордук мүнөздө жана сүйлөп жаткан жактын позициясын чагылдырат. Ал эми кыргызча *жер* сөзү полисемантикалуу жана көп сандагы маанилерди өзүнө камтыйт: «чекит, адамдын органы, сызык, тилке, жер, топурак, грунт, участок, бөлүк, көр, мүрзө, бейит, жай, территория/кандайдыр бир мамлекетке караштуу жер, колдонуу чөйрөсү, жак, жээк, жердин бети, жалпактык, тегиздик, мейкиндик (асманга каршы коюлган), калктуу пункт, аймак, өлкө, Жер, реалдуулук, жүйөлүү маани, жалган дүйнө, чын дүйнө» ж.б. Бул тизмеде аталган сөздүн көбүрөөк белгилүү жана өнүмдүү маанилери берилди. Алардын айрымдарын конкреттүү мисалдарда көрсөтөбүз: *чеккен жерим кычышып жатат, Азия менен Европа чектешкен жер, маркумду жерге беришти, ал кайжерден болот – Таластанбы, Нарынданбы?* ж.б. Келип чыгуусу боюнча кытайча *zhèr* «мында, ушул жерде, бул жайда» кыргыз тилиндеги *жер* сөзү менен байланыштуу. Кытай муунунун прономиналдык мүнөзүн белгилеп коюу зарыл: анын мааниси эгоборбордук өзгөчөлүккө ээ, сүйлөөчүнүн позициясын жана көрүүсүн чагылдырат. Сүйлөөчү жак гана предметтин жайгашкан ордун жана окуя жүз берген жайды аныктайт. Мааниси боюнча бул муун кыргыз тилиндеги *жер* сөзүнүн орун багыныңкы татаал сүйлөмдөрдөгү ат атоочтук маанисин эске салат [4]. Чындыгында кыргыз тилинин салттык синтаксисинде *жер* “прономинативи” катышкан конструкциялар татаалдаштырылган түзүмгө ээ жөнөкөй сүйлөмдөр катары аныкталат [5]. Биз мындай сүйлөмдөрдү орун багыныңкы татаал синтаксистик түзүлүштөргө кошуп, аларды башкачараак түшүнөбүз. Келтирилген сүйлөмдөгү сиз кызматка кетип бараткан *жерде* синтагмасы предикативдүү, өзүнүн курамында ээ-субъекти (*сиз*), аналитикалык баяндоочу (*кетип бараткан*) жана орун бышыктоочу (*кызматка*) бар. Мында баш сүйлөм катары биринчи жактын жекелик түрүнүн белгилерин кайталоочу *мен туулганмын* синтагмасы эсептелинет. А *жерде* сөзү эмне боло алат? Ал, албетте, ат атоочтук маанисинде кытайча *жер* «мында, бул жерде, ушул жайда» муунуна абдан окшош орун бышыктооч функциясындагы байламта сөз. Ушинтип, эки предикативдик түзүлүштөрдүн ортосунда байламталык функцияны кабыл алуу менен, *жерде* сөзү багыныңкы жана баш сүйлөмдөрдү бир татаал конструкцияга бириктирет.

Таблица 1 – Кыргыз жана кытай тилдериндеги жер сөзүнүн семалары

№	Семалар	Кырг. тили	Кыт. тили	№	Семалар	Кырг. тили	Кыт. тили
1	«чекит»	+	–	10	«ошол жерде (+кайда, кайсы жакка, кайсы жерден болсо)»	+	+
2	«адамдын органы»	+	–	11	«жээк»	+	–
3	«сызык»	+	–	12	«жердин бети»	+	–
4	«Жер (планета), жер»	+	–	13	«мейкиндик (асманга каршы коюлган)»	+	–
5	«топурак»	+	–	14	«калктуу пункт»	+	–
6	«участок»	+	–	15	«өлкө, мамлекет»	+	–
7	«көр»	+	–	16	«кургактык»	+	–
8	«жай»	+	–	17	«жүйөлүү маани»	+	–
9	«жак, тарап»	+	–	18	«бул дүйнө»	+	–

Кыргыз жана кытай сөздөрүнүн семантикасын салыштырып олтуруп, кыргызча сөз полисемантикалык өзгөчөлүктө болгондуктан, өзүнүн семантикалык парадигмасынын жакабелинде гана тар жана конкреттүү мааниге ээ кытай мууну менен байланышат деген жыйынтыкка келдик. Бир протоуңгуга (баба уңгуга) карай тикеленүүчү бул эки лексеманын корреляциясы ачык-айкын болуш үчүн таблица (таблица 1) түрүндө көрсөтөбүз.

Таблицада кыргызча *жер* сөзү кытайча *жер* сөзүнөн айырмаланып, бутакталган семантикалык парадигмага ээ лексикалык бирдикти өзүнө камтый тургандыгы көрсөтүлгөн. Кытай сөзүнүн семантикасы түрк тилдериндеги баба уңгунун трансформаларынын системасында кичи парадигма катары саналуучу бул парадигманын бир гана мүчөсү менен дал келет [6].

**Йер/жер* баба уңгусу бардык түрк тилдеринде өзүнчө трансформалар менен объективдештирилет. Анын рефлекстери тилдердин аракеттеги мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык вариантташат. Караңыз, мисалы: 1) *йер* – өзбек, гагагауз, азербайжан, кумык ж.б. тилдерде; 2) *йәр* – лобнорчо, алтайча, телеутча ...; 3) *йә/йе/же/жээ/йээр/жээр* – уйгур диал.; 4) *чәр* – шорчо ж.б.

Жердин аталыштарынын түрк тилдериндеги конкреттүү трансформаларынын ичинен көбүрөөк өнүмдүү варианты – *йер*, андыктан аны “жердин” маанисинин архетиби деп санай алабыз. Башка алтаисттер менен түркологдор дагы ушинтип санашат (М. Рясенен, Э.В. Севортян, Л.С. Левитская) [6]. Бул А.М. Щербактын жердин жалпы түрк тилдериндеги номинантынын праформасын **vär* түрүндө калыптандырган жоромолуна каршы келет [7]. **Йер* уңгусунун алтай, тунгус-маньчжур, монгол, тибет ж.б. тилдерде аналогиялары, трансформалары бар экендигин эске салабыз [8, 9].

Кытайча *жер* анын түрк тилдериндеги эквиваленттери сыяктуу өзүнүн финалдык бөлүгүндө *-р* аяккы тыбышын сактап калган, бирок анын ачык муун түрүндөгү варианттары өзүнүн архетибинин бардык семантикалык көп түрдүүлүгүн берип келет. Бул учурда сөз **жер* баба уңгусунун фонетикалык дериваттары жөнүндө болуп жатат. Алар кытай тилинде – 1) *жер*, 2) *жай/жэ/зай*, 3) *зай* (*чжэ/з* инициалдык алмашуусу менен), а кыргызча – *жер* жана *жай*. Кыргызча номинанттын экинчи варианты кытайча бир уңгулуу муундар менен функционалдык жактан окшош. Жалпы түрк баба уңгусунун а) ачык муун *йә/йе/йээр/же/жээ*; б) жарым ачык муун *йей/йэй*, түрүндө калыптанган варианттары ханьюнун күчтүү таасири астындагы чыгыш-түрк тилдеринде – уйгур диалектилеринде жана лобнор тилинде кезигет. Сөздөрдүн инициалдык бөлүгүндөгү тыбыштык алмашуулар салыштырылып жаткан тилдердеги морфологиялык жалпы эрежелерге баш иет. Байыркы **жердин* бардык касиеттери жай маанисинин экспоненттери катары берилет.

Локативдүүлүк – тилдик ой жүгүртүүдөгү универсалдык кубулуш. Бул бардык буюм, сапат же кыймыл-аракет мейкиндик-убакытта башкаларына жайгашкан орду же жагдайы боюнча салыштырмалуу аныкталат дегендик. Дүйнөдө жашоо, болуу касиетине ээ эмес бир да нерсе, сапат, кыймыл жок. Кытай тилинде жалпы этимологияга ээ муундардын тобу локативдүүлүк жана локалдашуу маанисин берет:

1) *зай* «жашоо, тирүү болуу/калуу, үйдө болуу, бар/көрүнөө болуу; -де жашоо, туруу, күн кечирүү, -га жакын болуу, -де жайды/пунктту ээлөө; -га (компетенцияга) кирүү, -дан көз каранды болуу, чечилүү, ордунда болуу, абалда туруу, катарында болуу, болуу, болуп саналуу; ... кайда болсо, ошол жерде»; *зайзай* «бардык жерде, бардык жайда, бардык жерден»;

2) *жай/жэ* «турак, батир, резиденция, короо-жай; мүрзө, бейит; жер участогу, жер аянты; -да (үйдө, батирде) жашоо, -да жайлашуу/туруп калуу/орундашуу/жашоо, -да жайланышуу, -дан турак жай алуу, орун ээлөө, негиз салуу, уюштуруу, салуу» (мисалдардын көпчүлүгүндө -да мүчөсү бар);

3) *жай* «үй, кабинет, жатакана, дүкөн».

Экинчи эки муун өз ара алмашыла алат. Алардын семантикасы биринчи муунга караганда көбүрөөк, ал эми үчүнчү муунга караганда азыраак субстантивдештирилген. *Зай* муунунун мазмунунда мейкиндикте болуу, жашоо жана жайгашуу маанилери үстөмдүк кылат. Аталган муундарды графикалык жактан чагылдырууда 4 иероглиф колдонулат. Бул муундардын баары үчүн жалпы нерсе эмне? Алардын баары реалдуу кептик колдонулууда вариантталып кетүүчү жана конкреттүү маанини кабыл алуучу “предметтин туруу/болуу жайы” деген константалык

мааниге ээ. Ар бир муундун өзүнүн семантикалык парадигмасы, б.а. жалпы жана жеке белгилерден турган көптөгөн семалары бар. Кепте муктаждыкка ылайык, бул көп маанилердин ичинен эң ылайыктуусу тандалып алынат жана колдонулат.

Мындай концентрациялашкандыкты биз алардын кыргызча эквиваленттеринен жолуктурбайбыз. Кыргыз тилинде жогоруда келтирилген кытай муундары менен этимологиялык жана функционалдык жактан байланыштуу *жсай* «жер, жайгашкан жер, турган орун, жашаган жер, турак, үй, бейит, мүрзө ...» сөзү бар. *З = жс, чжс = жс* дал келүүсүн биз башка мисалдардан да табабыз: 1) *зай* «жүк, жүктөм» = *жүк/жүктөм*; *зан* «жандоо, коштоо» = *жандоо*; 2) *чжанг* «жоон, колжойгон, семиз» = *жоон*; *чжэнг* «алакан, таман, чеңгел» – *жаң* «жест (колдун кыймылы)» ж.б. *Аi = ай* жана *е = ай* түрүндөгү аяккы дал келүүгө да аналогия табылат: 1) *сай* «шайлоо, тандоо» = *сайлоо/шайлоо*; 2) *сай/сэ* «бөлүктөргө ажыратуу, бөлүү, чачып таратуу, айырып алуу, өнүп чыгуу (дан жөнүндө)» = *чайлоо* «дүрүлдөп өнүп чыгуу, өсүп жайылып кетүү (дан тууралуу), жашыл же чыккан эгин каптап калуу (жердин бети жөнүндө)» [4].

Ушинтип, «предметтин орду» маанисин берген кытай жана кыргыз номинанттарынын ортосундагы этимологиялык алака ачык көрүнүп турат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде салыштырылган тилдерде *жер/жер* баба унгусу сакталып калган деп айта алабыз. Ал кытай тилинин базасында прономинативдик (ат атоочтук) мааниге, ал эми кыргыз тилинин базасында көп маанилүүлүк сапатка ээ. Компрессия жана ачык муун мыйзамынын таасири астында кытайча *жер* сөзү *чжсай/жэ/жсай/зай* полисемантикалык ачык муундарына өзгөрүп кетет. Алардын маанилик курамы кыргызча *жер/жсай* сөздөрүнүн мазмунуна дээрлик окшош.

Жыйынтыктар:

1. Кытай тилинде муундун мааниси абстракттуу, сүйлөп жаткан жактын позициясын чыгылдырат; кыргыз тилинде *жер* сөзү полисемантикалуу жана көп сандагы маанилерди өзүнө камтыйт;
2. Кыргыз тилинде сөз өзүнүн семантикалык парадигмасынын жакабелинде гана тар жана конкреттүү мааниге ээ кытай мууну менен байланышат;
3. Салыштырылган тилдерде *жер/жер* баба унгусу сакталып калган деп айта алабыз;
4. Компрессия жана ачык муун мыйзамынын таасири астында кытай тилиндеги *жер* сөзү *чжсай/жэ/жсай/зай* полисемантикалык ачык муундарына өзгөрүп кетет. Алардын маанилик курамы кыргызча *жер/жсай* сөздөрүнүн мазмунуна дээрлик окшош.

Адабияттар тизмеси:

1. Яхонтов, С.Е. Категория глагола в китайском языке [Текст] / С.Е. Яхонтов – Л.: Наука, 1957. – 181 б.
2. Румянцев, М.К. По поводу эризации в китайском языке [Текст] / М.К. Румянцев // Разыскания по общему и китайскому языкознанию / Ред. С.Е. Яхонтов. – М., 1980. – Б. 16-25.
3. Зулпукаров, К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров – Бишкек, 2016. – С. 496-511.
4. Зулпукаров, К.З. Китайско-киргизское ЗНЕР/ЖЕР и его семантико-звуковое варьирование [Текст] / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев // Актуальные направления гуманитарных и социально-экономических исследований. – Белгород, 2018. – С.48-49, 51-53.
5. Мусаев, С.Ж. Трансформационные отношения в синтаксисе [Текст] / С.Ж. Мусаев // Изв. АН Кирг. ССР. Обществ. науки. – 1987. - №1. – 51 б.
6. ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э.В. Севортян, Л.С. Левитская // Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». – Москва, 1989. – 192 с.
7. Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (глагол) [Текст] / А.М. Щербак – Л.: Наука, 1981. – 183 с.
8. Цинциус, В.И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] / В.И. Цинциус // Том II. - Л., 1977. – 255с.
9. Гамкрелидзе, Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры [Текст] / Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов // Книга 2. – Тбилиси: Тбилис. ун-та, 1984. – 743с.
10. Исамутдинова, Р.Н. Образование литературно-письменных языков [Текст] / Р.Н. Исамутдинова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2010. - №1. – С. 18 – 22.

11. **Капарова, К.М.** О формировании речевых навыков учащихся [Текст] / К.М. Капарова, Ж.А. Калдыбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2012. - №3,4. – С. 14 – 16.
12. **Жаныбекова, Б.А.** Определение рода слов иноязычного происхождения по их семантико-грамматическому строю [Текст] / Б.А. Жаныбекова, К.М. Капарова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2013. - №1. – С.14 – 17.
13. **Рысбаева, С.А.** Эне тил улутубуздун келечеги [Текст] / С.А. Рысбаева, Л.О. Айылчиева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №3. – С. 98 – 102.

DOI:10.54834/16945220_2022_2_130

Поступила в редакцию 10. 05. 2022 г.